

L u b a M A T R A S Z E K

Ekonomiczne aspekty teorii Leona Petrażyckiego

Экономические аспекты теории Леона Петражицкого

Economic Aspects of Leon Petrażycki's Theory

Leon Petrażycki to jeden z wybitnych teoretyków przełomu XIX i XX wieku. Jego poglądy były interpretowane wielorako — dopatrywano się w nich powinowactwa z szeregiem nurtów prawnopolityczno-społecznych: z solidaryzmem, z pozytywizmem socjologicznym, z idealizmem kantowskim i heglowskim, z koncepcją A. Smitha, z niemiecką szkołą historyczną, z teorią akceptacji M. Webera. Natomiast L. Petrażycki spośród licznych systemów socjologicznych wyróżnia darwinizm i marksizm jako najbardziej swojej idei pokrewne.¹ Przy takiej różnorodności przypisywanych mu stanowisk nic dziwnego, że L. Petrażyckiego spotkał los T. Hobbesa²: dla jednych był zbyt postępowy, pisząc o socjalizmie jako przyszłym ustroju, ku któremu nieuchronnie zmierza społeczeństwo, dla innych był natomiast za mało postępowy, interpretując inaczej niż kanony marksistowskie istotę rewolucji socjalistycznej. Inaczej też rozumiał zależność między prawem a stosunkami ekonomicznymi.

STOSUNEK DO EKONOMII POLITYCZNEJ I ZJAWISK GOSPODARCZYCH

Rozważaniom na temat ekonomii politycznej poświęcił Petrażycki stosunkowo mało miejsca³, jego linia rozumowania w tym względzie jest konsekwencją przyjętych założeń metodologicznych. Tak jak teoria pra-

¹ Por. J. Lande: *Socjologia Petrażyckiego*, [w:] *Studia z filozofii prawa*, Warszawa 1959, s. 907.

² Por. J. Kowalski: *Na marginesie wydania dzieł Leona Petrażyckiego*, „Państwo i Prawo” 1960, z. 10, s. 563.

³ Nic też dziwnego, że jego wkład w dziedzinę nauk ekonomicznych jest w zasadzie nieznanym. Spośród autorów interesujących się Petrażyckim, jedynie T. I. Pod-

wa i państwa pozostaje w związku z teorią moralności, tak jego poglądy na problematykę ekonomiczną pozostają w związku z teorią działania i rozwoju prawa. Bez dostrzeżenia tej zależności, jego poglądów ekonomicznych nie sposób zrozumieć. Charakterystyczne jest ponadto, iż ekonomiczny (społeczno-gospodarczy) punkt widzenia prawa wprowadził do swoich rozważań już w młodości, niemieckim okresie. Stanowiło to wówczas nowe ujęcie tego problemu.⁴

Podporządkowując ekonomię polityczną prawu, uznając jej wtórny charakter wobec prawa, wskazywał jednak zarówno wspólne cechy łączące prawo i ekonomię, jak i warunki, jakie muszą być spełnione, by ekonomia polityczna miała rację bytu jako odrębna dyscyplina naukowa.

Dwa istotne elementy łączą ekonomię i prawo. Są to: metoda badawcza i przedmiot dociekań naukowych. Petrażycki w swojej metodzie badania rzeczywistości wzoruje się na ekonomii, abstrahuje z życia społecznego jeden czynnik i posługując się rozumowaniem dedukcyjnym bada działanie tego czynnika, nie zakłóconego działaniem innych.⁵ Przedmiotem zaś jest zachowanie się zbiorowe jako zjawisko społeczne, zachowanie się ludzi będące wynikiem działania prawa⁶, chociaż teoretycy ekonomii politycznej nie zdają sobie z tego sprawy.

Nie będzie chyba błędem stwierdzenie, że wspólny jest również — na gruncie teorii Petrażyckiego — cel obu nauk: jest nim badanie zmian charakteru ludzkiego, ewoluującego w kierunku usunięcia okrucieństwa z motywacji postępowania i zastąpienia go systemem humanitarnym. Chodzi więc o przyspieszenie eliminacji egoizmu z ludzkiego działania i wprowadzenie w jego miejsce pobudek altruistycznych.

Zaznacza się też różnica między prawem a ekonomią. Nauki te badają dwie strony zjawiska psychicznego, jakim jest przystosowanie społeczne. Prawo bada m. in. motywy działania ludzkiego, ekonomia zaś — wykorzystanie tych motywów dla rozwoju gospodarczego.

Na tym tle jasne się staje, dlaczego — zdaniem Petrażyckiego — ekonomia polityczna, aby mogła rozwijać się jako samodzielna nauka, musi spełniać określone warunki. Po pierwsze, będąc *sui generis* nauką o mo-

gorac poświęca więcej uwagi tej problematyce. Por. T. I. Podgorac: *L. Petrażycki o dva sistema pravno-psychičkog delovanja na čovečje ponašanje i razvitak čovečjeg karaktera*, [L. Petrażycki o dwu sistemach pravno-psychičnogo oddizal'wanja na postępowanie ludzkie oraz na rozwój charakteru ludzkiego], Godišnjak Ekonomskog Fakulteta w Kragujevcu 1980.

⁴ Por. J. Finkelkraut: „Od tłumacza”, [w:] L. Petrażycki: *O ideale społecznym i odrodzeniu prawa naturalnego z dodatkiem o gospodarstwie i prawie i o istocie i przestankach ekonomii politycznej*, Warszawa 1925, s. 4.

⁵ Por. Lande: *op. cit.*, s. 888.

⁶ Por. L. Petrażycki: *Teoria prawa i państwa w związku z teorią moralności*, Warszawa 1969, t. II, s. 599.

tywacyjnym działaniu prawa, nie może jedynie ograniczać się do badania przejawów postępowania ludzkiego dokonującego się pod wpływem prawa, lecz na tym tle stworzyć winna odpowiednią teorię ogólną, ustalić nieuniknione prawidłowości zmian gospodarczych. Po drugie, ekonomia winna badać nie tylko motywacyjne działanie prawa, przedmiotem jej zainteresowań uczynić również należy wychowawcze działanie prawa.⁷ Dotychczas, zdaniem Petrażyckiego, ekonomia polityczna stanowi w gruncie rzeczy niekompletną teorię działania prawa cywilnego. Nie zdaje sobie ona sprawy z faktu, że jest teorią oddziaływania motywacyjnego prawa prywatnego, a już zupełnie na boku zostawia istotniejsze wychowawcze działanie prawa, polegające na wyrobieniu sprawności gospodarczej, wykorzenieniu niedbalstwa, marnotrawstwa dóbr gospodarczych, na rozwijaniu przedsiębiorczości itd.⁸

Nie wolno zapominać, że stosunek Petrażyckiego do ekonomii politycznej jest refleksem jego teorii prawa. Petrażycki prawo rozumie dwójako. Z jednej strony jest ono produktem społecznej rzeczywistości, czyli społeczno-psychicznego obcowania i wzajemnego zarażania się. W tym znaczeniu jest ono determinowane przez inne zjawiska, można powiedzieć, że w tym sensie jest ono elementem nadbudowy. Ze swej strony przystosowuje się ono, w miarę osiągania wyników wychowawczych, do zmienionej psychiki, celem dalszego kierowania ludzkim postępowaniem. Z drugiej strony jest prawo producentem społecznej rzeczywistości, determinuje przyczynowo inne zjawiska, jest niejako elementem bazy. Pod wpływem prawa zmienia się postępowanie i psychika ludzka w kierunku przystosowania do ogólnego dobra społecznego.⁹ Zjawiska ekonomiczne są wytworem motywacji prawnej, pobudek postępowania masowego, pochodzących od prawa.¹⁰

Petrażycki przyznaje, że prawo pozostaje w związku przyczynowym ze zjawiskami gospodarczymi, podlega rozwojowi w pewnym określonym kierunku, ono jednak kieruje procesami ekonomicznymi.¹¹ Związek przyczynowy rządzi wprawdzie zarówno zjawiskami psychicznymi, jak i zjawiskami świata materialnego¹², czynniki psychiczne odgrywają w nim jednak rolę decydującą, przesądzają o kierunku rozwoju procesów ekonomicznych.

Przemiany psychiki ludzkiej stanowią źródło zmian w postępowaniu

⁷ Por. *ibid.*, s. 605.

⁸ Por. *ibid.*, ss. 596—600.

⁹ Por. i d.: *O dopełniających prądach kulturalnych i prawach rozwoju handlu*, Warszawa 1936, ss. 20—21.

¹⁰ Por. i d.: *Wstęp do nauki prawa i moralności*, Warszawa 1959, s. 123.

¹¹ Por. i d.: *O ideale...*, s. 80.

¹² Por. i d.: *O filozofii*, Warszawa 1939, s. 10.

m. in. gospodarczym. Znając kierunek zmian psychiki, można przewidzieć nieuniknione zmiany procesów gospodarczych, ich kierunek i rozwój. Stanowi on przesłankę dedukcyjnego przewidywania zmian w życiu gospodarczym, przewidywania praw rozwoju ekonomicznego w różnych dziedzinach gospodarki, np. w handlu, przemyśle, można przewidzieć proporcje produkcji środków produkcji i konsumpcji itd.¹³ Podstawowym założeniem Petrażyckiego jest teza, iż prawo stwarzając motywy podejmowania bądź zaniechania określonych działań gospodarczych służy rozwojowi ekonomicznemu danego społeczeństwa, jednak fakt ten przez ogół obywateli nie jest uświadamiany. Petrażycki słusznie więc podkreśla, że odpowiednia konstrukcja instytucji prawnych oraz wewnętrzna spójność systemu prawa (wewnętrzna niesprzeczność między poszczególnymi gałęziami i działaniami prawa) mogą być stymulatorami rozwoju gospodarczego, rozkwitu państwa jako całości. Mogą też być czynnikami hamującymi rozwój w przypadku, gdy rozwiązania normatywne wytworzyłyby odmienną motywację postępowania.

Porównanie niewolnictwa i kapitalizmu potwierdza stosunek Petrażyckiego do praw ekonomicznych, którymi rządzą zjawiska psychiczne. Na wcześniejszym etapie rozwoju społecznego motywy działalności gospodarczej i osiągniętych efektów ekonomicznych były bardzo proste, lecz jednocześnie rozległe. Była to motywacja prymitywna i brutalna, „z batem dozorczy, z prawem pana do wymierzania kary śmierci itd.”¹⁴ Typową pobudką postępowania był strach, groźba, co wynikało z konieczności przymusowego nakłaniania ludzi do pracy. Petrażycki uzasadnia konieczność istnienia owego „bata”, owej nierówności społecznej i ekonomicznej niskim poziomem ówczesnej psychiki ludzkiej, niemożnością postępowania niezależnego od poprawy bytu. Gdyby w niewolnictwie nie było nierówności, „robotnik będzie chrapać, koń pójdzie na łączkę, inspektor będzie hulać.”¹⁵ Bat jest niezbędnym w celu przymuszenia ludzi do pracy dla dobra społecznego.

Wraz z doskonaleniem psychiki ludzkiej, rozwojem charakteru człowieka w kierunku „właściwego rozumnego postępowania społecznego” słabnie nacisk motywacyjny tego rodzaju kar i nagród. Surowość prawa łagodnieje, odpowiedzialność zbiorową zastępuje odpowiedzialność indywidualna. Swoboda gospodarcza i wolna konkurencja, stwarzając nadzieje zysku i dostatku, motywują chęć do pracy. Ludzie, pracując dla siebie, pracują dla dobra ogólnego, powiększając swój majątek prywatny, zwiększają bogactwo narodowe. Cele ekonomiczne w postaci produkcji i re-

¹³ Por. i d.: *O dopełniających prądach...*, s. 21.

¹⁴ Id.: *Teoria...*, t. II, s. 677.

¹⁵ H. Piętka: *Notatki z wykładów Petrażyckiego, Filozofia społeczna*, Archiwum PAN, nr 4, s. 11.

dystrybucji dóbr społecznie pożytecznych osiągane są pośrednio w drodze tworzenia motywów na rzecz takiego postępowania ze strony poszczególnych ludzi i całego społeczeństwa. Powyższe rezultaty osiągane są jedynie w przypadku, gdy istniejące prawo tworzy zwarty system, wewnętrznie spójny.

Jak słusznie zauważył J. Kowalski, w rozważaniach Petrażyckiego zabrakło uzasadnienia, jakie mechanizmy ekonomiczne powodują zmiany pobudek postępowania¹⁶, mimo iż widział zadania ekonomii politycznej w związku z analizą pobudek postępowania. Mianowicie, znajomość charakteru i kierunku motywacyjnego i wychowawczego działania prawa winna być podstawą formułowania wniosków co do przebiegu i rozwoju „dóbr gospodarczych”, ich redystrybucji oraz co do sposobu podziału dochodu narodowego między poszczególnych ludzi.¹⁷

Petrażycki przyznaje, że ekonomia polityczna doszła do większego rozkwitu niż jakakolwiek inna nauka społeczna. Nastąpił on dzięki sformułowaniu przez nią szeregu ciekawych i ważkich „praw ekonomicznych.” Możliwość taka zaistniała, gdyż stałe oddziaływanie motywacyjne prawa wytwarza „[...] trwały skoordynowany system wywołanego przez prawo postępowania społecznego, trwały i ściśle określony porządek, do którego mogą i muszą się dostosowywać poszczególne jednostki i masy, na którym można polegać i na który można liczyć w dziedzinie planów i przedsięwzięć gospodarczych.”¹⁸ Ten zunifikowany system postępowania społecznego jest podstawą tworzenia planów, obliczeń gospodarczych oraz wyprowadzania ogólnych prawidłowości.

Na masowym działaniu pobudek prawnych opiera się funkcja rozdzielcza prawa. Mianowicie wytwarza się skoordynowany system zachowania członków grupy społecznej względem własności. Jedni realizują swoim działaniem własne prawo, inni znoszą to zachowanie. Następuje wyodrębnienie, podział i przyznanie własności, przy czym podstawą ustroju kapitalistycznego jest własność indywidualna, a ustroju socjalistycznego — społeczna.¹⁹ Zaczyna działać nowa, samodzielna motywacja, nastawiona na osiągnięcie zysków i unikanie strat. A więc, gdy „działa odpowiedni system zachowania się masowego, na tej podstawie wytwarza się inny, nowy system masowego zachowania się — system gospodarczy, przedmiot badania odrębnej nauki społecznej, ekonomii.”²⁰

¹⁶ Por. J. Kowalski: *Psychologiczna teoria prawa i państwa Leona Petrażyckiego*, Warszawa 1963, s. 71.

¹⁷ Por. Petrażycki: *Teoria...*, t. II, s. 595.

¹⁸ I d.: *Teoria...*, t. I, s. 258.

¹⁹ Por.: *ibid.*, s. 260.

²⁰ Lande: *op. cit.*, s. 879.

U Petrażyckiego następuje więc uzależnienie zjawisk gospodarczych od prawnych. Podstawowa kategoria ekonomiczna — własność jest pochodną psychicznych, masowych, skoordynowanych i zunifikowanych zjawisk prawnych. Autor uwzględnia również oddziaływanie zjawisk gospodarczych na prawo. Podkreśla na przykład przystosowanie prawa cywilnego do celów gospodarczych, w podobnym duchu idą jego rozważania o rewolucji społecznej jako skutku niezgodności prawa intuicyjnego, odrębnego w grupach utworzonych na tle różnic gospodarczych, z prawem pozytywnym.

Ekonomiści — zdaniem Petrażyckiego — popełniają zasadnicze błędy metodologiczne. Po pierwsze, stosują niewłaściwe przesłanki wnioskowania dedukcyjnego. Po drugie, operują pojęciami nie wyjaśnionymi, po trzecie wreszcie, niekonsekwentnie stosują wprowadzone przez siebie przesłanki i pojęcia.²¹ Autor polemizuje z podstawową tezą współczesnych mu ekonomistów, jakoby główną pobudką podejmowania przez ludzi działalności gospodarczej był egoizm. Jego zdaniem, gdyby przyjąć słuszność tego założenia, rozwój ekonomiczny nie byłby możliwy w systemie prawa kapitalistycznego, nie nakazującym określonego postępowania społecznie użytecznego. Zamiast rozkwitu gospodarczego — byłby głód, nędza, upadek gospodarki narodowej.²²

Zatem nie egoizm jest w kapitalizmie główną przesłanką życia ekonomicznego, jego rozwoju. Można więc przyjąć, iż Petrażycki odrzuca formułę egoizmu jako wyłącznego motywu działania w życiu ekonomicznym.²³ Ekonomiści więc wychodzą z fałszywych przesłanek, po czym je pomijają i wyciągają wnioski nie z własnych przesłanek, lecz z rzeczywistości. Argumenty Petrażyckiego były tak przekonywające, iż pod ich wpływem niektórzy ekonomiści zmieniali swoje poglądy.²⁴

Szczególnie interesujące są rozważania Petrażyckiego na temat kryzysów ekonomicznych. Zjawiska te osadza na psychologicznej podstawie, stanowią więc one przedłużenie jego nauki o ekonomii politycznej.²⁵ Cykliczność jest cechą zarówno zjawisk ekonomicznych, jak i historycznych i obejmuje zarówno różne postawy ludzkie: od optymizmu po rozczarowanie, panikę i pesymizm, jak i określone działania ekonomiczne. Ludzie, działając pod wpływem psychicznych emocji, wyolbrzymiają swoje szanse gospodarcze, co jest podstawą pobudzenia rozwoju sił wytwór-

²¹ Por. Petrażycki: *Teoria...*, t. II, ss. 597—598.

²² Por. *ibid.*, s. 598.

²³ Por. Podgorac: *op. cit.*, s. 296.

²⁴ Por. przypis J. Finkelkrauta w tłumaczonej przez niego pracy Petrażyckiego: *O ideale...*, ss. 117—118.

²⁵ Por. Podgorac: *op. cit.*, s. 304.

czych. Zjawisku temu sprzyjają różne formy akcyjne²⁶, np. spółki akcyjne.

Tendencja do optymistycznej przesady może — przy nierealnej ocenie — doprowadzić w pewnych działach produkcji do hiperprodukcji. Jeżeli natomiast działa normalnie, prowadzi do korzystnego rozwoju gospodarczego, dla którego bez form akcyjnych nie było dostatecznego dopingu.²⁷

Znajomość tej tendencji psychiki ludzkiej winna być, zdaniem Petrażyckiego, podstawą stworzenia świadomej teorii ekonomicznej, która wykorzystywałaby jej działanie jako czynnika dobrobytu i postępu ekonomicznego i osłabiała negatywne jej działanie.²⁸ Znajomość tej tendencji winna być również wykorzystywana przez prawników w celu stworzenia bodźców zwiększających ilość i jakość pracy.²⁹

Tendencja do optymistycznej przesady, tj. optymistycznie przesadnych oczekiwań czy przesadnych, nie uzasadnionych oczekiwań, dzięki emocjonalnym i intelektualnym właściwościom psychiki ludzkiej, służy „zdolności gospodarczej”, czyli umiejętności ograniczania bieżącej konsumpcji na rzecz przyszłości, oraz umiejętności pracy w imię przyszłości.³⁰ Zdolność tę, nazywaną „ekonomicznym dobrym wychowaniem”, nabywa ludzkość stopniowo dzięki długotrwałemu, nieświadomemu procesowi wychowawczo-kulturalnemu, prowadzącemu do osiągnięcia określonego poziomu kultury ekonomicznej, na którym zachodzą odpowiednie proporcje między produkcją i konsumpcją. W psychice ludzkiej toczy się walka między stymulatorami, działającymi na korzyść produkcji, oraz stymulatorami działającymi na korzyść konsumpcji. Zachwianie proporcji świadczy o defekcie ekonomicznej psychiki i prowadzić może do patologicznych zaburzeń.³¹

²⁶ Por. L. Pietrażycki: *Akcji bierzewaja igra i teorija ekonomiceskich krizisow*. T. I, *Ob akcyoniernom diele i tipiceskich oszybkach pri ocenkie szansow niezwiestnoj pribyli*, S.-Pietierburg 1911, s. 233.

²⁷ Por. Podgorac: *op. cit.*, s. 308. Por. też M. Weinzieher: *Refleksje nad ideami prawn-handlowymi Leona Petrażyckiego*, Warszawa 1932, s. 224.

²⁸ Por. Podgorac: *op. cit.*, s. 308.

²⁹ Szczegółowe rozważania Petrażyckiego na ten temat wiążą się z jego stanowiskiem w sprawie wynagrodzenia za pracę naukowo-dydaktyczną. Por. L. Pietrażycki: *Uniwersitet i nauka, Opyt teorii i techniki uniwersitietskogo dieta i nauczynogo samoobrazowanija*, S.-Pietierburg 1907, t. II, s. 522 i n.

³⁰ Por. Petrażycki: *O dopetniających prądach...*, s. 5 i n.

³¹ Por. Podgorac: *op. cit.*, s. 311.

KAPITALIZM I SOCJALIZM

Zajmując się problematyką prawną i marginalnie ekonomiczną, trudno pominąć sprawy ustrojów społecznych, tym bardziej że, według koncepcji Petrażyckiego, one również są wytworem prawa. Najwięcej uwagi poświęcił on kapitalizmowi. Trudno jednoznacznie określić, czy był apologetą systemu, w którym żył. Dostrzegał w nim bardzo wiele zalet, widział jego wyższość nad wcześniejszymi ustrojami społecznymi i ekonomicznymi. Formułował jednocześnie pewne zastrzeżenia, a ustrojem przyszłości miał, według niego, być socjalizm.

Powstanie ustroju kapitalistycznego wiąże Petrażycki z trwałymi procesami wewnętrznymi, polegającymi na dalszym wychowaniu kulturalnym psychiki ludzkiej. Kapitalizm zakłada już pewną pracowitość, zbędny staje się zatem bezpośredni przymus fizyczny. Następuje przesunięcie systemu motywacji z uległości i strachu na rzecz własnych interesów obywateli.³² Mamy więc do czynienia ze wzrastającą progresją jakości motywacji. Dziś można by powiedzieć, że bezpośredni przymus fizyczny został zastąpiony przymusem ekonomicznym, przy czym każdy — na określonym etapie rozwoju społecznego — znajdował odbicie w ówczesnej psychice ludzkiej.

W ramach ustroju kapitalistycznego Petrażycki wyodrębnił dwie fazy rozwojowe: liberalizm ekonomiczny (ustrój wolnokapitalistyczny) i socjalizm państwowy (etatyzm).³³ Różnią się one systemem społecznej motywacji oraz systemem powiązań między podmiotami gospodarczymi, przy czym ta ostatnia różnica jest pochodną przeobrażeń zachodzących w psychice ludzkiej.

Dla całego ustroju kapitalistycznego charakterystyczna jest motywacja ego-altruistyczna. W jej ramach, w pierwszej fazie rozwoju większy nacisk położony zostaje na pobudki egoistyczne, co spowodowane jest osiągniętym poziomem rozwoju psychiki ludzkiej, odziedziczonej z przeszłości. Nie jest to — nawet w początkach kapitalizmu — ciasny, osobisty egoizm, lecz egoizm rodzinny, familijny. Z jednej strony wizja niedoli jednostki i jej rodziny, braku dla niej pożywienia czy mieszkania, czy wreszcie wizja śmierci głodowej stanowi motor działania na rzecz społecznie pożądanego postępowania gospodarczego. Z drugiej zaś wizja komfortu w razie „zasług ekonomicznych” również wzmaga rozwój produkcji, służy celom społecznym. Temu celowi sprzyja także podatkowe uprzywilejowanie bogatych i podatkowe obciążenie biednych, co jest przejawem zwiększenia odpowiedniego ciśnienia motywacyjnego.³⁴

³² Por. Petrażycki: *O ideale...*, s. 46.

³³ Por. *ibid.*, ss. 61—66.

³⁴ Por. *ibid.*, s. 63.

W ustroju liberalnym każdy może organizować swoje życie według własnego uznania, nie ma obowiązku troszczenia się o interesy innych, byleby nie naruszał istniejącego prawa. Każdy może sobie wybrać taki rodzaj działalności, jaki mu odpowiada, może też w ogóle nie pracować. Środki produkcji i konsumpcji stanowią wyłączną własność podmiotów indywidualnych, z których każdy ma całkowitą swobodę w zakresie ich władania, użytkowania i rozporządzania. Z prawem własności skorelowane jest prawo spadkowe i rodzinne: każdy ma pewność, iż zgromadzona przez niego masa dóbr majątkowych przypadnie osobom bliskim. Odpowiednią wymianę dóbr i usług zapewniają natomiast stosunki umowne. Powyższy system prawny stwarza motywy zarówno egoistycznej, jak i altruistycznej natury na rzecz energicznej działalności gospodarczej, korzystnej ze społecznego punktu widzenia: troski o całość, o wzrost gospodarczy odpowiadający potrzebom społecznym, o redystrybucję dóbr zgodną z tymi potrzebami.³⁵ Gdyby jednak istniejące prawo nie stwarzało motywów na rzecz takiej działalności gospodarczej (np. w razie wcześniejszego uspołecznienia środków produkcji nim dojrzeje do tego psychika ludzka), zamiast rozkwitu gospodarczego nastąpiłby regres ekonomiczny.

W związku z tymi wywodami niektórzy dopatrywali się zbieżności poglądów L. Petrażyckiego i A. Smitha, według którego podstawą ekonomicznej działalności ludzi jest egoizm.³⁶ Jak wyjaśniono wyżej, egoizm u Petrażyckiego nie ma jednak takiego charakteru, jakiego dopatrywali się ekonomiści, ponadto, według niego, obok egoizmu występuje równocześnie pobudka altruistyczna. Znamienny jest ponadto fakt, iż Petrażycki już w młodzieńczym okresie (niemieckim) doradzał tak formułować treść cywilnego prawa kapitalistycznego, by wykształcić w człowieku cechy, które przygotowują go do nowego ustroju: zamiłowanie do pracy, solidność, prawość, a nie cechy krańcowego indywidualizmu, jak chciwość, bezwzględność, egoizm.³⁷

Podobieństwo natomiast tkwi w czym innym: Petrażycki, podobnie jak Smith i inni ekonomiści, przypisywał wielką rolę pracy w tworzeniu bogactwa narodowego. Nie były to poglądy odosobnione. Również pozytywiści polscy całą nadzieję utrzymania bytu narodowego pokładali w pracy organicznej, w rozwoju gospodarczym kraju, we wdrażaniu społeczeństwu takich cnót, jak zapobiegliwość, oszczędność, pracowitość itp. Praktycyzm pozytywistów szukał w zachodnioeuropejskim liberalizmie teoretycznych podstaw dla rozwoju gospodarki kapitalistycznej w Polsce. Ha-

³⁵ Por. i.d.: *Teoria...*, t. II, s. 589.

³⁶ Por. Z. Borawski: *Podstawy teorii Adama Smitha w świetle teorii Leona Petrażyckiego*, TeKa Bejrucka, Bejrut 1949, s. 99.

³⁷ Por. Lande: *op. cit.*, ss. 852—853.

sła te znalazły żywy oddźwięk w szeregach młodej burżuazji, kiedy szukała uzasadnienia dla poświęcenia się pracy w handlu i przemyśle.³⁸ Ideologia młodej burżuazji za podstawowe uznała zasady wychowania moralnego społeczeństwa, oszczędność połączoną z zapobiegliwością wokół własnych interesów, egoizm połączony z kultem własności. „Aforyzmy franklinowskie (owe sławne: oszczędnością i pracą ludzie się bogacą czy co masz zjeść dzisiaj, odłóż na jutro, a co masz zrobić jutro, zrób dzisiaj) stanowią lapidarny wyraz postawy ideologicznej klasy mieszczańskiej, będącej jeszcze na dorobku.”³⁹

Poglądy Petrażyckiego na liberalizm zgodne są z twierdzeniami czołowych ówczesnych ekonomistów polskich, takich jak W. Surowiecki, X. Kryński, A. Gliszczyński, F. Skarbek, którzy uważali, iż rozwój własności prywatnej służy zarówno wzbogaceniu poszczególnych obywateli, jak i całego kraju, pomocny jest w rozwoju przemysłu i handlu oraz wiąże posiadaczy z całą gospodarką narodową. Powszechnym hasłem doby porozbiorowej było, że każdy, pracując w ramach społecznego podziału pracy, pracuje dla siebie, a tym samym i dla innych.⁴⁰

W drugim etapie rozwoju kapitalizmu, w okresie „socjalizmu państwowego”, w ramach istniejącej w całym ustroju motywacji ego-altruistycznej, następuje w motywach działania przesunięcie punktu ciężkości z elementu egoistycznego na altruistyczny. Jest to możliwe dzięki rozwojowi psychiki społecznej i zakorzenieniu w świadomości ludzi pewnych nawyków postępowania. Petrażycki wyraźnie stwierdza, że im wyższy jest poziom psychiki narodu, „[...] tym wyraźniej ujawnia się szkodliwy wpływ etyczny zbędnego wprowadzenia motywów egoistycznych i zbędnego oddziaływania za pomocą gróźb i strachu.”⁴¹ Przejście do etatyzmu nazywa wielkim przewrotem w sferze stosunków prawnych, motywacyjnych i gospodarczych.⁴²

W okresie socjalizmu państwowego następuje przekształcenie systemu podatkowego, wprowadzone zostaje ustawodawstwo socjalne, ubezpieczenia na wypadek choroby, inwalidztwa itd. Obserwujemy osłabienie surowości dotychczasowego ciśnienia motywacyjnego prawa (jego elementu egoistycznego), a niekiedy ma miejsce nawet zanik tego rodzaju motywacji. Rozszerza się sfera prawa oficjalnego i ingerencji oficjalnej, a więc ingerencji państwa w te dziedziny życia, które w okresie liberalizmu pozostawione były swobodnej działalności obywateli.

³⁸ Por. L. Guzicki, S. Żurawicki: *Historia polskiej myśli społeczno-ekonomicznej do r. 1914*, Warszawa 1969, s. 197.

³⁹ J. J. Wiatr: *Czy zmierzch ery ideologii?* Warszawa 1968, ss. 265—266.

⁴⁰ Por. Guzicki, Żurawicki: *op. cit.*, ss. 105, 200.

⁴¹ L. Petrażycki: *Wstęp do nauki polityki prawa*, Warszawa 1968, s. 301.

⁴² Por. id.: *O ideale...*, s. 64.

Z najwyższym uznaniem wyraża się Petrażycki o przypadkach całkowitego zaniku motywacji egoistycznej. Egzemplifikacją jest rozwój „gospodarstw akcyjnych i innych”, w których nie ma jednoosobowego kierownictwa, gdzie wszyscy pracują nie dla siebie, lecz bezpośrednio dla dobra ogólnego. Po uspołecznieniu określonej gałęzi gospodarki ludzie jeszcze bardziej dbają o nią. Następuje zdumiewająco szybki wzrost budżetów państw i miast, wzrost dobrobytu narodowego, wzrost pracowitości, oszczędności i przedsiębiorczości, co potwierdzają dane statystyczne najbardziej uprzemysłowionych krajów kapitalistycznych. Efekty osiągnięte są dzięki dalszemu postępowi wychowania ekonomicznego i wzrostowi „dzielności ekonomicznej.”

Rozwój motywacji altruistycznej powoduje, iż gospodarka kapitalistyczna zapewnia wzrost wydajności pracy, dążenie do podnoszenia kwalifikacji, produkcję nowych dóbr gospodarczych odpowiadających potrzebom społecznym itd. „Jest to dyplom wielkiej dojrzałości ekonomicznej i dobrego wychowania dla psychiki narodowej, a dla własności prywatnej etc. również największy komplement, świadectwo, że dokonała ona już swojej pracy wychowawczej i że w odpowiednich dziedzinach gospodarstwa jest już niepotrzebna.”⁴³

pozytywna ocena ingerencji państwa w życie gospodarcze, dokonana przez Petrażyckiego, zgodna jest z teoriami ekonomicznymi właściwymi narodzinom i rozwojowi interwencjonizmu państwowego. Jak wiadomo, w okresie liberalizmu dominował pogląd, że państwo powinno maksimum swobody gospodarczej pozostawić jednostkom i przedsiębiorstwom prywatnym. Wraz z nasileniem sprzeczności klasowych rodzą się koncepcje o konieczności odpowiedniej państwowej polityki gospodarczej i socjalnej celem przeciwstawienia się ruchowi robotniczemu. W publicystyce ekonomicznej znajdują odbicie rozwijające się w Niemczech teorie interwencjonizmu państwowego, protekcjonizmu celnego oraz socjalizmu państwowego.⁴⁴

Petrażycki uważał, że interwencja państwowa w stosunki gospodarcze i społeczne nie może być nieograniczona. Aktywną rolę państwa widział w zasadzie w dwu kierunkach: w dziedzinie podziału dochodu narodowego, przy równoczesnej nieingerencji w dziedzinę produkcji dóbr gospodarczych i ich obiegu handlowego, oraz w systemie kształcenia i wychowania publicznego. W tym ostatnim przypadku chodzi o tworzenie i podtrzymywanie „[...] pobudek do zdobywania wyższych i najwyższych kwalifikacji umysłowych do odpowiedniej pracy za pomocą takiego uregulowania dochodów, o ile to zależy od państwa, aby w sferze zawodów inteligentnych wyższe i najwyższe kwalifikacje umysłowe były stosow-

⁴³ *Ibid.*, ss. 65—66.

⁴⁴ Por. Guzicki, Żurawicki: *op. cit.*, s. 219.

nie opłacane.”⁴⁵ Powyższe stwierdzenie było szczególnie aktualne w warunkach ówczesnej Polski, w której — jak twierdził — wykształceni pracownicy umysłowi byli niesłychanie upośledzoną klasą społeczną, byli „teraźniejszym proletariatem”.⁴⁶

Nie tylko pozycja inteligencji polskiej stała się przedmiotem krytyki Petrażyckiego. Krytykował prawicę polską, osłabiającą władzę naczelną, krytykował także międzynarodową⁴⁷ i wewnętrzną politykę Polski, a zwłaszcza ustępstwa rządu wobec robotników. „Zmieniające się nasze rządy — pisał — powiększały dotychczas zgodnie i szybko wynagrodzenia tych, którzy wymuszali te powiększenia drogą strajków, grożenia itd. i skutecznie przyczyniały się w ten sposób do rozpowszechniania tych sposobów walki i wymuszania [...] odpowiedniej agitacji, demoralizacji itd. A sytuacja tych, co nie strajkowali, stawała się coraz gorsza i jest teraz bardzo opłakana. Dobre wskazówki co do należytego postępowania dla obydwóch stron”.⁴⁸ Petrażycki był przeciwnikiem strajków. Jego zdaniem, są one przejawem anarchii i przewagi mięśni nad nerwami i mózgiem narodu. Krytyka kapitalizmu, przedstawiona przez Petrażyckiego, nie miała nic wspólnego z postawą rewolucjonisty, była przeprowadzona z pozycji reformatora społecznego.⁴⁹

Petrażycki zdawał sobie sprawę, że wprowadzenie etatyzmu w poszczególnych krajach nie może polegać na naśladownictwie państw przodujących, bardziej rozwiniętych. Jeżeli altruistyczne pobudki postępowania nie tkwią jeszcze w psychice ludzkiej, dane państwo powinno swój rozwój opierać na liberalizmie ekonomicznym i wolnej konkurencji. Inaczej zamiast rozkwitu gospodarczego nastąpi regres, zmniejszenie dochodów, rozkradanie mienia społecznego, brak elementarnej troski o interes ogólny.⁵⁰ W tych rozważaniach zawarte są dwie cenne uwagi, które nie straciły aktualności do dziś i odnoszą się do wszystkich ustrojów państwowych, mają więc niejako charakter ponadczasowy. Po pierwsze, jest to stwierdzenie, że ustrój danego państwa nie może być czystym powieleniem wzorów zaczerpniętych z innych państw, nawet, gdy tam odpowiednie rozwiązania sprawdziły się w praktyce, przynoszą określone korzyści. Oznacza to równocześnie, że każde państwo wnosi do określonego modelu pewne elementy swoiste, typowe tylko dla niego, uwzględniające specy-

⁴⁵ L. Petrażycki: *O ratunek dla inteligencji i nauki polskiej*, Warszawa 1920, s. 9.

⁴⁶ *Ibid.*, s. 15.

⁴⁷ Por. Piętka: *op. cit.*, nr 2, s. 4.

⁴⁸ Petrażycki: *O ratunek...*, ss. 15—16.

⁴⁹ Por. J. Kowalski [rec.] — *Leon Petrażycki, Wstęp do nauki polityki prawa*, Warszawa 1968 — „Państwo i Prawo” 1969, nr 1, s. 193.

⁵⁰ Por. Petrażycki: *O ideale...*, s. 66.

fikę kulturową, narodową czy inną. Po drugie, ustroj państwa nie może być „wprowadzony” w dowolnym czasie, musi uwzględniać stan psychiki jego obywateli, poziom ich świadomości społecznej.

Petrażycki jednak w swych rozważaniach ustrojowych nie uwzględnił należycie czynników ekonomicznych. Jego zdaniem, nienaukowy nawet byłby pogląd, dopatrujący się zależności między na przykład rozkwitem gospodarczym kraju a odpowiednim kierunkiem polityki ekonomicznej państwa. Kryzysów gospodarczych i okresów dobrej koniunktury gospodarczej nie tłumaczy obiektywnymi przesłankami ekonomicznymi, lecz tylko osobowością podmiotów podejmujących działalność gospodarczą. „Niedomagania lub rozkwit ekonomiczny zależą od charakteru milionów podmiotów działalności gospodarczej, od typu gospodarzy, od ich energii, przedsiębiorczości lub umiejętności odważnego i pewnego obmyślenia i wykonywaniu planów gospodarczych, polegania na samym sobie [...]”.⁵¹

Takie poglądy umiejscawiają Petrażyckiego wśród teoretyków tzw. kierunku historycznego w ekonomii politycznej, wyrosłego z krytyki zarzucającej ekonomii klasycznej brak uświadomienia historycznego charakteru kategorii ekonomicznych. Krytyka ta doprowadziła albo do zaprzeczenia istnienia praw ekonomicznych, albo do twierdzeń, że źródłem praw ekonomicznych są charakterystyczne dla pewnych okresów postawy psychiczne ludzi.⁵²

Petrażycki traktował kapitalizm jako fazę rozwojową prowadzącą do socjalizmu, uważał, że ustroj kapitalistyczny jest przemijającym zjawiskiem historycznym, po którym nastąpi „kolektywizm nowoczesny”. Socjalizm, zwany przez niego systemem centralizacji albo organizacji planowej, był ustrojem przyszłości.

Traktując rozwój społeczny w kategoriach ewolucji psychiki ludzkiej pod wpływem motywacyjnego i wychowawczego działania prawa, Petrażycki wskazuje, iż szereg cech, które winny cechować społeczność, np. pracowitość, oszczędność, gospodarność, wytworzyło się już w warunkach kapitalistycznych na skutek prawnej motywacji ego-altruistycznej. Pod wpływem prawa kształtuje się postawa obywatelska, osobowość człowieka gotowego samemu spełniać obowiązki i wymagającego tego od innych. Prawo oddziaływa w kierunku postępowania społecznie pożądanego, kształtuje postawy ludzkie lepiej przystosowane do życia społecznego, a przeciwdziała postępowaniu antyspołecznemu.

Pewne elementy gospodarki socjalistycznej powstały już na etapie etatyzmu w kapitalizmie, gdzie charakter planowy i scentralizowany mają monopole, koncerny, spółki akcyjne. Na tym etapie funkcjonują więc

⁵¹ Id.: *Teoria...*, t. I, s. 213.

⁵² Por. O. Lange: *Ekonomia polityczna*, t. I, Warszawa 1967, s. 291.

dwa „[...] systemy prawno-psychicznego kierowania ludzkim postępowaniem i wychowaniem: decentralizowany [kapitalistyczny — przyp. L. M.] i centralizowany [...] socjalistyczny.”⁵³ A więc wewnątrz ustroju kapitalistycznego tworzą się już pewne dziedziny gospodarki oparte na motywacji społecznej, które przygotowują przejście do socjalizmu. Cechą charakterystyczną jest jeden budżet, jednolite kierownicze centrum wydające dyrektywy itd. Taki scentralizowany charakter ma w kapitalizmie wojskowość, marynarka, sądownictwo, różne gałęzie komunikacji, poczta, telegraf. Istnieją też różne gospodarstwa kolektywne, samorządy miejskie i wiejskie, którym podlega szpitalnictwo, pewna część szkolnictwa, gospodarka komunalna.⁵⁴ Jak z tego wynika, upaństwowienie niektórych gałęzi gospodarki narodowej oraz instytucję samorządności utożsamia Petrażycki z elementami socjalizmu.

Ustrój socjalistyczny cechuje, jego zdaniem, inny niż uprzednio system praw i obowiązków, inny typ własności środków produkcji, inny system zarządzania gospodarką narodową. Podstawowym prawem każdego jest zaspokojenie swoich potrzeb, podstawowym obowiązkiem — praca dla dobra ogólnego. Środki produkcji stanowią własność społeczną, jest ona ekonomiczną podstawą ustroju. System zarządzania i zaspokajania potrzeb ma charakter scentralizowany, dokonywany jest na podstawie jednolitego planu przez jednolity system organów podporządkowanych i współpodporządkowanych.

W tym miejscu jest to stanowisko zbliżone do Marksa, według którego „uspołecznienie środków produkcji oznacza taki system ogólnospołecznej gospodarki, w którym istnieje jeden tylko podmiot gospodarujący. W ramach jednolitej gospodarki nie ma miejsca w tej wizji na istnienie wielu podmiotów gospodarujących bądź to w postaci samodzielnych i niezależnych gospodarstw rolnych [...], bądź też w formie pewnej autonomii przedsiębiorstw [...]”⁵⁵

W systemie socjalistycznym — zdaniem Petrażyckiego — nie ma miejsca na motywację ego-altruistyczną, jej miejsce zajmuje motywacja altruistyczna: działanie z obowiązku służby społecznej. Ponieważ socjalizm jest następstwem wcześniejszego wychowania społeczeństwa, konieczna byłaby jednak dodatkowa presja psychiczna w przypadku niepełnego przygotowania społeczeństwa do nowych warunków, a więc z uwagi na fakt istnienia ludzi, u których emocje obowiązku są albo za słabe, albo zupełnie nie występują⁵⁶, są więc konieczne w razie przedwczesnych re-

⁵³ Petrażycki: *Teoria...*, t. II, s. 605.

⁵⁴ *Ibid.*, s. 606.

⁵⁵ G. Temkin: *Karola Marksa obraz gospodarki komunistycznej*, Warszawa 1962, s. 58.

⁵⁶ Por. Petrażycki: *Teoria...*, t. II, ss. 573, 603.

form socjalistycznych. Używając współczesnej terminologii można stwierdzić, iż Petrażycki podkreśla, że budowa ekonomicznych podstaw socjalizmu musi uwzględniać poziom świadomości społecznej, musi zwracać uwagę na wychowanie społeczeństwa w duchu zamiłowania do pracy na rzecz ogółu.

Równocześnie Petrażycki zdawał sobie sprawę, że nie może być mowy o automatycznym utożsamianiu idei socjalizmu z ideą równości społecznej. Ta ostatnia może być zrealizowana wówczas, gdy społeczeństwo będzie miało tak doskonały charakter, iż wystarczy dokonać podziału pracy, a wszyscy będą pracowali starannie, dokładnie i gorliwie, gdy nie będzie potrzeby dodatkowego systemu kar i nagród, gdy będzie istniał wysoki poziom moralności społeczeństwa. Wyższy bowiem jest system, w którym człowiek pracuje dla dobra społecznego, nie będąc osobiście zainteresowany.

„Dążenie do równości społecznej — pisał — jako do ideału, również w ustroju socjalistycznym może się realizować tylko stopniowo, w miarę postępów w wychowaniu społecznym, osiąganych przy pomocy odpowiedniego prawa z należycie przystosowanymi sankcjami.”⁵⁷ Petrażycki uważał, że socjalizm będzie mógł stworzyć „raj na ziemi”, „[...] ale w dzisiejszych czasach korupcji i łapownictwa zależność maszyny organizacyjnej byłaby polem wielu nadużyć.”⁵⁸ Jakikolwiek komentarz do tych słów wydaje się zbędny.

Do ustroju socjalistycznego — zdaniem Petrażyckiego — musi dojść cała ludzkość, jest on bowiem wynikiem naturalnej tendencji rozwoju społecznego, polegającego na konieczności zastąpienia — z biegiem czasu — egoizmu przez ogólnoludzką miłość.⁵⁹ Miłość tkwi we wszystkich ideach ludzkości od zarania dziejów do socjalizmu.

Powszechna miłość, socjalizm, są kwestią czasu. Musi on być wykorzystany przez prawo, które ma przygotować ludzi do życia w nowych warunkach. Poglądy Petrażyckiego są — w tym względzie — zbliżone do haseł państwa prawnego i poglądów socjaldemokratów na temat możliwości budowy nowego ustroju przy pomocy postępowej polityki ustawodawczej. Jako optymista i idealista, wierzy on, że przy pomocy prawa można zmienić systemy społeczno-ekonomiczne.⁶⁰

Niewątpliwie Petrażycki przecenił rolę psychiki ludzkiej w przeobrażeniach społecznych. Zmiany ustroju, które dla niego oznaczały postęp, były następstwem zmian dokonujących się uprzednio w psychice ludz-

⁵⁷ *Ibid.*, s. 604.

⁵⁸ Piętka: *op. cit.*, nr 4, s. 26.

⁵⁹ Por. Petrażycki: *O ideale...*, s. 52, id.: *Wstęp do nauki prawa...*, s. 15; id.: *Wstęp do nauki polityki prawa...*, s. 25.

⁶⁰ Por. Kowalski: *Na marginesie wydania dzieł...*, ss. 568—569.

kiej. Dopiero zmieniona psychika pociąga za sobą zmiany w strukturze społeczeństwa⁶¹, trwale, postępowe zmiany ekonomiczne. W przeciwieństwie do niego, problematyka przystosowania ludzi do życia w zmienionych warunkach ekonomicznych, kwestia ich świadomości społecznej w praktyce socjalistycznej nie była doceniana. Nie wyciągnięto na przykład wniosków z tak ważkich problemów, jak marksowska „klasa w sobie”, i „klasa dla siebie”, a wzrost i jakościowy rozwój świadomości klasy robotniczej traktowano w praktyce jako bunt przeciwko ustrojowi socjalistycznemu, a nie przeciwko wypaczeniom dokonywanym przez tych, których motywacja daleka była od altruistycznej, a brak było dla niej „dodatkových ciśnień psychicznych”.

РЕЗЮМЕ

В статье представлены взгляды Л. Петражицкого на политическую экономию и экономические явления, его мысли о капитализме и социализме. Политическая экономия, будучи вторичной по отношению к праву, имеет с ним много общего. Однако, чтобы стать отдельной научной дисциплиной, она должна выполнить определенные условия. Право, создавая основания для предприятия определенных хозяйственных действий или отказа от них, или служит экономическому развитию данного общества, или тормозит его.

Продолжением учения Петражицкого о политической экономии является теория экономических кризисов. Согласно Петражицкому, они связаны с психическими эмоциями людей, характеризующимися цикличностью, охватывающей разное отношение к жизни (от оптимизма через разочарование, панику до пессимизма) и экономическую деятельность. Люди, действуя под влиянием эмоций, переоценивают свои хозяйственные возможности, что приводит к благоприятному экономическому развитию. Однако отсутствие реальности при оценке и тенденция к их оптимистическому преувеличению приводят к гиперпроизводству, а затем к экономическому кризису.

В мыслях об общественном устройстве Петражицкий много внимания посвятил капитализму, выделяя две фазы его развития: экономический либерализм и государственный социализм. Они отличаются системой общественной мотивации и системой связи между экономическими субъектами. Ученый считал, что капитализм является фазой развития, ведущей к социализму — „современному коллективизму”. Социализм отличается от капитализма системой прав и обязанностей, типом собственности на средства производства, системой управления народным хозяйством, мотивацией. Однако даже в социализме идея общественного равенства может осуществляться постепенно, по мере прогресса в общественном воспитании.

⁶¹ Por. G. L. Seidler: *Doktryny prawne imperializmu*, Kraków 1962, s. 65.

SUMMARY

This article presents Petrażycki's views on political economy and economic phenomena as well as his reflexions on capitalism and socialism. Political economy, while being secondary to law, shares with it some common features at the same time. It must, however, meet certain definite conditions in order to become a separate branch of science. Law, by creating motives to take up or abandon particular economic activities, serves the economic development of a given society whereas a wrong construction of law inhibits this development.

An extension of Petrażycki's teachings on political economy is his theory of economic crises. The crises are connected with people's psychic emotions characterized by cyclicity which covers various human attitudes (from optimism, through disappointment, panic to pessimism) and economic activities. When acting under the impact of emotions, people tend to magnify their economic chances, which leads to a successful economic development. However, unrealistic estimates with tendencies to their optimistic exaggeration cause hyperproduction and an economic crisis as a result.

In his reflexions on political systems Petrażycki devoted most of his attention to capitalism in which he distinguished two phases of development: economic liberalism and state socialism. The two differ in their systems of social motivation and in the systems of relations between the managing subjects. Petrażycki treated capitalism as a phase on the way to socialism — "modern collectivism". Socialism is characterized by a system of rights and duties different from the previous, by a different type of the ownership of means of production, a different system of managing the national economy, a different motivation. Yet even in socialism the idea of social equality can be realized only gradually, as there is progress in social education.

